

“MAXZANUL-MUTE'IN” ASARINING MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Setirzayev Shayxulmuhammad Buvahaddiniy
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada qo'lyozmada mavjud bo'lgan «Maxzanul-mutein» asari tadqiqot mobaynida asl nusxasiga mos va muvofiq bo'lgan ikki nusxasining izohlarida keltirilgan baxsli masalalar bir-biridan ajratildi va kitob hoshiyasini ba'zi sharh va izohlarini yozish bilan bezash, u yerga fiqh qonunlarining e'tibordan chetda qolgan kamyob jihatlari, shuningdek, hoshiyalarda ba'zida mufassal, ba'zan esa qisqa bayon bilan keltirilgan izohlarda mashhur sufiy sharhlovchi olimlarning hayot yo'llari ko'rsatildi. Shu bilan birga, So'fi Allohoring so'z ma'nosini tushunish va uning foydasini ziyoda qilish uchun e'tibor bergan barcha jihatlari o'sha yerda mujassamlashtirish ko'zda tutildi.

Kalit so'zlar: *Fiqhul akbar, Abu Hanifa, Maxzanul-mute'yn, So'fi Allohyor.*

So'fi Allohoring “Maxzanul-mute'in” asari matnlar Hanafiy mazhabi ulamolar fikrlari bilan deyarli barcha masalalarda bir xil buni moturidiylik ta'limoti bilan imyon masalasidagi bahsda yuqorida qiyoslab o'tdik. Qo'lyozma matnlarni ba'z masalalardagi qarashlarini hanafiy mazhabidagi mo'tamad manbalardagi matnlar bilan qiyosi ko'rib chiqiladi.

O'z davridagi bahsli masalalardan bir bo'lmish Alloh taoloning Kalom sifati haqidagi mavzuga jiddiy e'tibor qaratdi va Alloh taoloning Zoti va sifatining masalalari bayonida asarda dastlab hanafiy mazhabi yetakchisi Imom Abu Hanifaning fikrlarini keltirib shunday deydi:

“Fiqhul akbar” kitobida: Alloh taoloning Zoti sifatlariga: Hayot, Qudrat, Ilm, Kalom, Sam', Basor, Iroda va boshqalar kiradir.

Fe'liy sifatlariga esa: Taxliq, Insho, Ibd'o', Sun', Fe'l, Iyjud, Ihdos, Ixtiro', Takvin sifatlaridir. Fe'liy sifatlarini barchasini Alloh taoloning Takviniy sifatleri deba ham nomlanadi, chunki “Takvin”, degani bir narsani vujud (borlikdan) adam (yo'qlikka) o'tkazish demakdir. Alloh taoloning biror ism yoki Sifati hodis (keyin paydo bo'lgan) emas, barcha Ism va Sifatleri azaliydir”³⁷.

Tabsiro kitobida: Qur'on Alloh taoloning kalomi va Sifatidir. Alloh taolo barcha sifatleri ila yakkayu yagona, Qadiym, muhdas (keyin paydo qilingan) bo'lishdan pok bo'lgan Zotdir. Alloh taolo Jabroil alayhis salomga Qur'oni karimni harf va sovtlar orqali eshittirgan, Jabroil alayhis salom esa huddi shu harf va sovtlar bilan yodlab olganlar va Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga huddi o'shandek harf va sovtlar bilan o'qib berganlar, Rasululloh sollallohu alayhi va sallam esa sahobalarga, sahobalar esa tobeinlarga, tobeinlar esa taba tobeinlarga o'qib berganlar, shu tariqa Qur'oni karim bizgacha yetib kelgan”³⁸.

Ushbu matnlarga qiyosan “U azaldan kalomi ila gapiruvchidir va kalom azaldan Uning sifatidir”³⁹. Shunga e'tibor berishi kerakki, Abu Hanifa avval Alloh taoloning kalom sifatini alohida sharhlab, keyinroq Qur'oni karimga alohida ta'rif bergan. Bundan shuni tushunish mumkinki, kalom sifati Alloh taoloning zotiy sifatlaridan biri va u maxluq emasligi aniq. Lekin

³⁷ So'fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

³⁸ So'fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

³⁹ So'fi Allohyor. Maxzanul-muty'in. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

Qur'oni karim xususidagi masalaga kelganda esa, unga alohida sharh berishni lozim topdi. Nima uchun aynan shunday yo'l tutdi? degan savol tug'iladigan bo'lsa, unga quyidagicha javob berish mumkin: Qur'oni karim o'qilardi, yodlanardi, harflar bilan yozib ko'chirilardi, tillarda talaffuz qilinardi va hokazo jihatlari bor edi. Shunga ko'ra, qaysi jihatdan qaralsa, u Alloh taoloning azaliy sifati bo'lishini yoki qanday ko'rinishlarda yaratilgan ishlardan bo'lishini sharhlab bunday degan: "Qur'on - Alloh taoloning kalomi, mushaflarda yozilgan, qalblarda yod olingan, tillarda qiroat qilingan, Nabiy alayhissalomga nozil qilingan. Qur'onni talaffuz qilish maxluq (yaratilgan)dir, uni yozishlik maxluqdir, uni qiroat qilishlik maxluqdir, Qur'onning o'zi esa maxluq emasdir". Shuningdek, Alloh taolo "bizning kalomimizga o'xshamagan kalom ila gapiradi. Biz a'zolar va harflar vositasida gapiramiz. Alloh taolo a'zolarsiz va harflarsiz gapiradi. Harflar maxluqdir. Alloh taoloning kalomi maxluq emasdir"⁴⁰.

Alloh taolo O'z ilmi bilan olimdir, Ilm Alloh taoloning azaliy Sifatlaridan dir. O'z Qudrati ila Qodirdir, Qudrat Alloh taoloning azaliy sifatlaridandir. O'z Kalomi ila Mutakallimdir, Kalom ham Alloh taoloning azaliy sifatlaridandir. O'zining yaratish Sifati ila Yaratguvchidir, Yaratish ham Alloh taoloning azaliy sifatlaridandi. O'z Fe'li ila Foil (ishni bajaruvchi) dir, Fe'l ham Alloh taoloning azaliy Sifatlaridandir.

Har bir bajaruvchining qilgan ishi maxluq (yaratilgan) hisoblanadi, lekin Alloh taoloning Fe'llari esa bunday emas, ya'ni keyin yaratilgan emasdir. Alloh taoloning barcha Ism va Sifatleri azaliydir, kim Alloh taoloning Ism va Sifatlaridan birontasini maxluq yoki muhdas (keyin paydo qilingan) yoki azaliy ekanligi borasida shak qilguvdek bo'lsa kofir hisoblanadi. (Alloh taolo O'zi saqlasin)⁴¹.

Tabsiro kitobida: Alloh taolo barcha Ism va Sifatleri ila Qadiym bo'lib, Ism Sifatlarining ayni o'zi ham, Ulardan boshqa ham emasdir. Agar biz Ushbu Sifatlarni Alloh taoloning O'zidir deb aytadigan bo'lsak, ushbu gap demak Ilohlar ikkita ekan degan tushunchaga olib kelib qo'yadi, Alloh taoloning hech bir sherigi yo'q, Yakkayu Yagona bo'lgan Zotdir. Ushbu Sifatlar Alloh taolodan boshqadir deb aytadigan bo'lsak, demak Alloh taoloning Sifatleri muhdas (keyin paydo bo'lgan) ekanda degan tushuncha kelib qoladi, bu esa aslo joiz emas.⁴²

Yuqoridagi masalaani tahli lqiladigan bo'lsak, ushbu Ism va Sifatlar azaldadan Alloh taoloning Zotida qoyim bo'lgan Sifatlar hisoblanadi, agar Azalda Alloh taoloning Zotida qoim emas deb aytadigan bo'lsak, Alloh taolo Zoti havodislar (keyin paydo qilingan) narsalarga mahal (o'rin) bo'lib qoladi, bu esa aslo mumkin emas.

Tuxfatul mutakallimiyn kitobida: Kimki Alloh taoloning Sifatlaridan birontasini inkor qiladigan bo'lsa, yoki biror sifatni o'zidan qo'shib qo'ysa, Alloh taolo O'z Zotini u bilan nomlamagan yoki Alloh taoloning Rububiyyatiga to'g'ri kelmaydigan biror ism bilan nomlasa kofir bo'ladi. Alloh taoloning barcha Sifatlariga iymon keltirish vojibdir.

Fiqhul akbar kitobida: Alloh taoloning Sifatlarining hech biri maxluqotlarning sifatleri kabi emas. Alloh taolo bilada lekin insonlarning bilishi kabi emas, Alloh taolo Qodirdur, lekin insonlarning qodir bo'lishi kabi emas, Alloh taolo ko'radi lekin insonlarni ko'rishi kabi emas, Gapiradi lekin insonlarning gapirishi kabi emas, Eshitadi lekin insonlarning eshitishi kabi emas. Insonlar gapirishda ba'zi bir a'zolaridan, harflardan foydalangan holda gapiriladi,

⁴⁰ So'fi Allohoyor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

⁴¹ So'fi Allohoyor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

⁴² So'fi Allohoyor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

lekin Alloh taolo esa biror a'zo va harflar yordamisiz gapiradi. Siz bilan biz gapirayotgan harflar barchasi maxluq (keyin paydo bo'lgan) dir, lekin Alloh taoloning kalomi esa maxluq emasdir⁴³.

Fiqhul akbar kitobining sharhida: Alloh taolo harf va a'zolar yordamisiz, ularga extiyoji tushmagan holda gapiradi. Hammaga ma'lum bo'lganidek, nimagadir extiyoj tushish tabiyki kamchilik hisoblanadi. Alloh taolo bularning barchasidan oliy bo'lgan Zotdir.

Bunga dalil sifatida ushbu oyati karimani keltirish mumkin. Alloh taolo Qur'oni karimda shunday marhamat qiladi:

مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ ء

va jazo (va mukofot) kunining (qiyomat kunining) egasidir⁴⁴

U Zot O'z Zotini Din kunining egasi deb nomladi. Demak Alloh taolo insonlarni yaaratishdan oldin ham Qodir, ularga rizq berishidan oldin Roziq Zot bo'lgan.

Yana bir masala: Alloh taolo Eshituvchi va ko'rguvchi Zotdir. U Zotning eshitish va ko'rish Sifati azaliy Sifatlardan bo'lib, U Zot hech qanday quloqlarsiz, eshitib, ko'zlarsiz ko'radi. Insonlar esa ko'z bilan ko'rib, quloqlar yordamida eshitadi.

Yana bir masala: Agar Alloh taolo O'ziga o'xshagan yana bir boshqa ilohni yaratishga Qodirmi yoki yo'q deya savol berilsa, javoban shunday deyiladi: Alloh taolo hamma narsaga Qodir bo'lgan Zotdir, bunday bo'lishi muhol ish hisoblanadi, Alloh taolo muhol narsalardan pok bo'lgan Zotdir, bunaqangi savol berish kufr hisoblanadi⁴⁵.

Haqiqatda ushbu asar jahmiylar, mo'taziliylar, rofizalar, mushabbihalar, qadariylar, jabariylar, lafziylar kabi bir necha muftadi' guruhlarga qarshi berilgan raddiyalarni o'zida jamlagan asar. Ushbu raddiyalar ulkan ilmiy-ma'rifiy qimmatga ega bo'lib, jahmiy, mo'taziliy, mushabbihalar kabilardan ajralib chiqqan hozirgi va kelajak davrlarda paydo bo'ladigan boshqa muftadi' jamoalarning ildizlarini quritishda ulkan hissa qo'shadi.

Birinchi: "Mushabbihalar" - Alloh taoloni sifatlarida maxluqqa o'xshatganlar. Ular nasorolarning aksidirlar .

Alloma ushbu asarda jahmiylarning mushabbihalarga o'xshashi haqida so'z yuritar ekan, ular xususida shunday deydi: "Ba'zi ilm ahli shunday degan: "Jahmiylar ular mushabbihalardir. Chunki mushabbihalar Rabblarini eshitmaydigan, ko'rmaydigan, so'zlamaydigan, yaratmaydigan, kar va soqov but-sanamga o'xshatganlaridek jahmiylar ham, U so'zlamaydi O'z nafsini ko'rmaydi, deganlar. Shuningdek, Allohning ismi ham yaratilgan, deganlar .

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qadimda bo'lgani kabi hozirgi kunda ham, mushabbihalar faollashib, "Alloh taoloni bandalarga o'xshatish" fikri keng ommaga jadal sur'atda tarqalib, omma xalqning qalbidagi toza, sof imonida shubha gumonlar uyg'otmoqda.

Demak, boshqacha qilib aytganda mushabbihalar Alloh taoloning sifatlarini maxluqotlarning sifatlariga o'xshatishni o'zlariga ep ko'rgan nobakorlardir.

Ikkinchi: "Mo'tazila" - Bu firqa a'zolari Hasan Basriy rahmatullohi alayhining o'limidan keyin, ikkinchi yuz-yillikning boshlarida Ahli sunna val jamoadan ajralib chiqqan bo'lib, ularning boshliqlari Amr ibn Ubayd (-/144 h.) va Vosil ibn Atodir (-/131 h.). Ahli sunnadan

⁴³ So'fi Allohpor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

⁴⁴ Fotiha surasi, 3-oyat.

⁴⁵ So'fi Allohpor. Maxzanul-mutein. O'zR FA SHI fondi № 4982. – B. 3.

chetga chiqib, jamoatdan ajralib o'tirganlariga ishora qilib: “Ular mo'tazilalar – ajralib olganlar”, deyilgan. Shundan so'ng bu firqa shu nom bilan atalgan.

Tadqiqotlarda kelishicha, bu mazhabning asoschisi Vosil ibn Atodir. Unga Hasan Basriyning (-/110 h) shogirdi Amr ibn Ubayd ergashgan.

Horun Rashid zamonida Abul Huzayl (-/235 h.) ikkita kitob tasnif qilib, ularning mazhabini bayon etdi. U bu mazhabni besh asosga bino qildi: adl (adolat); tavhid; va'iydni ijro qilish; ikki manzila o'rtasidagi manzila; amru ma'ruf va nahiy munkar.

So'fi Allohyor “Maxzanul-mute'iy” asarining aksar o'rinlarida mo'tazilalarga qarshi raddiyalar bergan. Chunki, mo'tazila firqasi Alloh taoloning kalomini yaratilgan degan va bu asar aslida Qur'onni maxluq emasligini isbotlash uchun yozilgan. Shunga ko'ra asarda mo'tazilaning e'tiqodiy qarashlariga keskin raddiyalarni uchratish mumkin. Jumladan:

“Abdurahmon ibn Affondan rivoyat qilinadi: “Bishr al-Marisiyga darra urilgan yilida Sufyon ibn Uyaynaning shunday deganini eshitdim. Ibn Uyayna suhbat majlisida g'azablangan holda turdida: “Qur'on Allohning kalomi. Darhaqiqat, Amr ibn Dinor, Ibn al-Munkadir, Mansur ibn Mo'tamir, al-A'mash va Mis'ar ibn Kidom kabi ko'plab (olim va buyuk) insonlarni ko'rdim va ularning suhbatida bo'ldim, deb, so'ngra: ular e'tizol (mo'tazila) haqida va rofizalar, qadariylar haqlarida so'z yuritdilar va bizlarni o'sha qavmlardan uzoqlashishga buyurdilar. Biz Qur'on faqat Allohning kalomi ekani ma'lum. Bundan boshqasini aytganlarga Allohning la'nati bo'lsin. Bu so'z nasroniylarning gaplariga o'xshashdir. Ular bilan hamsuhbat ham bo'lmang, gaplariga quloq ham solmang”, dedi”⁴⁶.

Ushbu dalilni keltirish bilan So'fi Allohyor avvalo, mo'tazila firqasi Allohning kalomini maxluq deganiga ishora qilgan. Shuning bilan birga, boshqa ismlari zikr qilingan mazhablarni ham botil ekanini ushbu dalil bilan isbotlab ketgan.

Uchinchi: “Qadariya” – banda o'z ish harakatlarini qilishga qodirdir, ularni yaratuvchidir, deb e'tiqod qiluvchilar. Ular har bir yaxshilik yoki yomonlik Allohning taqdir qilishi bilan bo'lishini inkor etadilar.

Mo'tazila bilan qadariya bir narsadir. Lekin Ahli sunna val jamoadan ajralib olganlari uchun “mo'tazila”, qadarni inkor qilib, “Banda o'z ish harakatini o'zi xalq⁴⁷ qiladi” deganlari uchun “qadariya”, deyiladi⁴⁸.

Demak, qadariya va mo'tazilalar bir firqa a'zolari bo'lib ikki ism bilan nomlangan. Ularning qadarni inkor qilib, “Banda o'z ish harakatini o'zi yaratadi” deyishlariga quyidagicha javob qilinadi:

Imim Buxoriyning “Xalqu af'ol al-ibod va ar-rad ala al-jahmiya va ashob at-ta'til” kitobida keltirilishicha “Ana endi, bandalarning fe'llariga kelsak, darhaqiqat, bizga Ali ibn Abdulloh, Marvon ibn Muoviya, Abu Molik, Rib'iy ibn Hirosh gapirib berishi orqali yetgan va Huzayfa roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda: Nabiy sollallohu alayhi vasallam: “Albatta, Alloh barcha usta-hunarmandni va uning yasagan narsasini ham yaratadi”, dedilar. Ba'zilar o'sha payt: «..sizni ham, qolgan narsalaringizni ham Alloh yaratgan..»⁴⁹ oyatini tilovat

⁴⁶ So'fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O'zR FA ShI fondi № 4982. – B. 43.

⁴⁷ Xalq – yaratilgan demakdir.

⁴⁸ Muhammad Anvar Badaxshoniy. Aqiydatu at-Tahoviya sharhining talxiysi. Tarjimon: Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. – Toshkent: Hilol-nashr, 2019. – B. 434.

⁴⁹ Soffat surasi, 96-oyat.

qilishgan”, deydi”, bu bilan yasalgan narsalar va ularning egalari yaratilgan ekanlarini xabarini berdi⁵⁰.

To'rtinchi: “Mujassima” - Alloh taolaga jism nisbatini bergan nobakorlardir. Bu toifa hozirgi kunda juda urchib borayotgan qadim toifalardan biri bo'lib, bu haqda keyingi bandda batafsil to'xtalib o'tiladi.

Beshinchi: “Jahmiya - Jabariya” - Jahm ibn Safvon Samarqandiyga ergashganlar. U sifatlarni rad qilib, ta'tiyl qilgan - sifatlarni amaldan qoldirgandir. Jahmiylar aslida Allohning sifatlarini inkor qiladilar. Ular ta'tiyl, ya'ni sifatlarni amaldan qoldirish haqida so'z yuritganlar.

Jahm ibn Safvon Samarqandiy (78–128 h.) o'z aqiydasini hijriy 118-yilda Xolid ibn Abdulloh Qasriy tomonidan Vositda o'ldirilgan Ja'd ibn Dirhamdan olgan⁵¹. U quyidagi fikrni olg'a surgan va shu fikriga ko'ra “jabariya” toifasiga asos solgan: “Alloh taolodan boshqa biror kimsaga ish-harakat nisbati berilmaydi. Ish-harakat va amallar majoziy ma'noga ko'ra bandaga nisbat qilinadi. Bandalarning fe'llarini ular o'zlari emas, balki, yolg'iz Alloh taoloning O'zi yaratadi. Inson esa tamoman majburlangan. Har qanday kuch-qudrat va xohishdan xolidir. Alloh taolo banda uchun fe'llarini yaratadi, so'ngra bandaning qo'llari orqali sodir etadi”. Ularning nazdida tabiiy ya'ni, qo'l titrashi, yurak urushiga o'xshash fe'llar bilan ba'zilarga ixtiyoriydek tuyulgan yurish, gapirish, harakatlanishga o'xshash fe'llar o'rtasida farq yo'q. Ularning barchasi Alloh taolo tarafidan majoziy ma'noda emas balki, haqiqatga ko'ra yaratilgan deydilar⁵².

Jabariylarning fikrlari va dalillari tahlili: albatta, ushbu mazhabning e'tiqodiy qarashlari Qur'oni karim oyatlarini to'g'ri tushunmasliklari sababidan hamda Qur'oni karim oyatlari ma'nolarining ko'rsatmalari bilan bir qatorda ularni dalil qilishda o'zlarining asoslari va fikrlariga suyanishlari ortidan kelib chiqqan. Chunki banda fe'lining foili (qiluvchisi) ekaniga shariat, aql va his barchasi bilittifoq dalolat qiladi. Shunga ko'ra, banda qilganiga yarasha tanbehga haqli bo'ladi. Alloh taolo: “Sizlarga faqat qilgan amallaringiz jazosi berilmoqda, xolos”⁵³. Yana boshqa oyatda: “va har bir jon, qilganiga yarasha jazosini olganda.”⁵⁴, degan.

Qolaversa bid'at ahllariga raddiya berish asnosida o'rta asrlardan to hozirgacha muhokamalarga sabab bo'lib kelayotgan Qur'on Alloh taoloning kalomi masalasi ham keng bayon etilib Ahli sunna val jamoa ulamolarning dalillari ochiqqlangan.

Fiqhul akbar kitobida: Qur'oni karim sahifalarda yozib bitib qo'yilgan, qalblarda hizf qilingan, tillar uzra o'qilgan, Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga nozil qilingan Kalomdir. Qur'on o'qilganidagi chiqaradigan lafzlar, Qur'on oyatlarini yozganlaridagi harflar, Qiroatlarning barchasi maxluq (keyin yaratilgan) dir, lekin Qur'oni karimning o'zi maxluq (keyin yaratilgan) emasdir.

Tabsiro kitobida: Qur'on Alloh taoloning kalomi va Sifatidir. Alloh taolo barcha sifatlari ila yakkayu yagona, Qadiym, muhdas (keyin paydo qilingan) bo'lishdan pok bo'lgan Zotdir. Alloh taolo Jabroil alayhis salomga Qur'oni karimni harf va sovtlar orqali eshittirgan, Jabroil

⁵⁰ Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Xalqu af'ol al-ibod va ar-rad ala al-jahmiya va ashob at-ta'til. Tadqiqotchi: Fahd ibn Sulaymon al-Fahid. J. 2. Ar-Riyod: Dor Atlas al-Hazro', 2005. – B. 66.

⁵¹ Muhammad Anvar Badaxshoni. Aqiydatu at-Tahoviya sharhining talxiysi. Tarjimon: Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Toshkent: Hilol-nashr, 2019. – B. 434.

⁵² Abul Hasan Al-Ash'ariy. Maqolot al-islomiyyin. J. 1. Bayrut: Al-Maktabatu al-asriyya, 1990. – B. 279; Shahrisoniy. Al-Milal va an-nihal. J. 1. – Qohira: Muassasatu al-halabiy, 1968. – B. 73.

⁵³ Naml surasi, 90-oyat.

⁵⁴ Oli imron surasi, 25-oyat.

alayhis salom esa huddi shu harf va sovtlar bilan yodlab olganlar va Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga huddi o‘shandek harf va sovtlar bilan o‘qib berganlar, Rasululloh sollallohu alayhi va sallam esa sahobalarga, sahobalar esa tobeinlarga, tobeinlar esa taba tobeinlarga o‘qib berganlar, shu tariqa Qur’oni karim bizgacha yetib kelgan⁵⁵.

Tuxfatul mutakallimiyn kitobida: Qur’oni karim ortiqchalikni ham kamchilikni ham ehtimol qilmaydi. Chunki Allooh taolo Jabroil alayhis salom bilan hech qanday harf, sovt (ovoz), a’zolar harakatisiz hijob ortida gaplashgan, Jabroil alayhis salom esa huddi Rasululloh sollallohu alayhi va sallam me’roj kechasida, Odam va Muso alayhis salomlar Allooh taolo bilan hijob ortidan gaplashganlaridek gaplashib Alloohning kalomini hijob ortidan eshitganlar. Har gal Allooh taolo bilan shu holatda gaplashganlar, Allooh taolo Jabroil alayhis salomni Ushbu kalomni Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga oyat oyat, sura sura qilib, nozil qilishiga buyuradi. Shuning uchun Qur’on qadiym kalom hisoblanadi, keyin paydo bo‘lgan kalom emas⁵⁶.

Mutashabbahlar va karromiylar: Qur’on keyin paydo bo‘lgan, Allooh taolo Qadr kechasi kuni Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga o‘rgatgan deyishadi.

Mo‘tazilalar esa: Qur’on maxluq (keyin yaratilgan) dir. Allooh taolo Jabroil alayhis salom bilan gaplashgan lekin Jabroil alayhis salom Allooh taoloning kalomini eshitmagan. Lekin Allooh taolo kalomini yetkazmoqni iroda qilgan vaqtda Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga ilhom qilgan. Ba’zilar Jabroil alayhi salom Qur’oni karimni lavhul mahfuzdan yodlab olib, Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga yetkazganlar deb aytishadi⁵⁷.

Agar Allooh taolo oyati karimada shunday deydi:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ٩

Albatta, bu zikrni (ya’ni Qur’onni) Biz O‘zimiz nozil qildik va uni O‘zimiz asraguvchidirmiz⁵⁸.

Saqlashga muxtoj bo‘lgan narsa maxluq (keyin yaratilgan) hisoblanadi deb savol berilsa, buning ma’nosi quydagicha bo‘ladi, “Biz Jabroilni zikr ila tushurdik”, degan ma’nodadir, chunki yana bir oyati karima Allooh taolo quydagicha marhamat qiladi:

وَإِنَّهُ لَنَنْزِيلُ رَبِّ الْعَلَمِينَ ١٩٢ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ١٩٣

Albatta, (bu Qur’on) olamlar Parvardigorining nozil qilgan (kitob)idir. Uni Ruhul-amin (Jabroil) olib kelib⁵⁹,

Jabroil alayhis salom Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga Qur’oni karimni olib tushganlar, Jabroil alayhis salomning kalomi maxluq (keyin yaratilgan) hisoblanadi.

Allooh taolo oyati karimadagi: لَحَافِظُونَ **Asraguvchidirmiz** dan Qur’oni karimga ortiqcha ziyodalik kiritishdan va olib tashlanishidan saqlab qo‘yilganligini iroda qilgan deb aytiladi.

Agar Allooh taolo Qur’oni karimda quydagicha marhamat qiladiku:

إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ١٩

Albatta, u (Qur’on) bir ulug‘ elchi (Jabroil Allooh huzuridan keltirgan vahiy) so‘zidir⁶⁰, deb savol berilsa aytiladiki, Allooh taolo Qur’oni karimni nisbatini Jabroil alayhis salomga

⁵⁵ So‘fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O‘zR FA ShI fondi № 4982. – B. 3.

⁵⁶ So‘fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O‘zR FA ShI fondi № 4982. – B. 3.

⁵⁷ So‘fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O‘zR FA ShI fondi № 4982. – B. 3.

⁵⁸ Hijr surasi, 9-oyat.

⁵⁹ Shuaro surasi, 192–193-oyatlar.

⁶⁰ Takvir surasi, 19-oyat.

berganining sababi Qur'oni karimni Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga Jabroil alayhi salom yetkazganlar deb aytiladi.

Yodda tuting!! Quro'oni karim, oyatlari e'tiboridan tavrotning o'zi ham tavrotidan boshqa ham emas, boshqa Zabur, Injil kabi samoviy kitoblarga nisbatan ham huddi shunday. Qur'on o'qiganda talaffuz qilayotgan lafzlar maxluq (keyin yaratilgan) hisoblanadi, chunki lafzlar til va boshqa a'zolar yordamida hosil bo'ladi, insonning ushbu azolari esa maxluq hisoblanadi.

Alloh taolo payg'ambarlariga nozil qilgan kitoblarning barchasi maxluq (keyin yaratilgan) emasdir!

Mutashabbihlar aytishlaricha: Alloh taolo nurdir. Bunga hujjat tariqasida quydagi oyati karimani keltirishadi.

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

Alloh osmonlar va Yerning «nuri»dir⁶¹, ushbu savolga quydagicha javob beriladi: Ya'ni yeru osmonlarni nurlantirib turguvchi zotdir degan ma'noda.

Alloh taolo nurdir deb aytish joiz emas. Chunki nur o'zgaruvchan narsa bo'ladi, O'zgaruvchanlikni qabul qiladigan narsa esa Rob bo'la olmaydi. Alloh taoloni kelish, ketish degan narsalar bilan Sifatlab bo'lmaydi. Chunki kelish, ketish maxluqotlarning sifatlaridan hisoblanadi. Ikkala sifatda ham Alloh taoloning Zotiga zid keladigan manfiylik bor.

Tuxfatul mutakallimiyn kitobida: Ahli sunna val jamoa ulamolari, Alloh taolo maxsus makonda deb aytilmaydi, agar shunday bo'lganda qandaydir makonga doimo muxtojligi bo'lib qolardi, nimagadir extiyoji bor narsa Rob bo'la olmaydi. Karromiylar, mutashabbihlar, mujassimalar esa Alloh taolo arshni makon tutgan deb ushbu oyati karimani dalil qilib keltirishadi:

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

(U) Arsh uzra «mustaviy» bo'lmish Rahmondir⁶².

Ya'ni joylashib oldi degan ma'nosida. Ba'zi mufassir ulamolar aytishadiki ushbu oyati karimadagi "Arsh" kalimasidan murod, "Mulk" dir, Istivodan murod esa "Istiylo" (egallash) dir. Ushbu oyati karima iqrar qilib qabul qilinadi, lekin Alloh taolo doimo qanday bo'lishidan qat'iy nazar Arshga bog'liq emas, Balki U Zot Arshni tutib turguvchidir. Alloh taologa turish, o'tirish kabi sifatlarni nisbatini berish mutlaqo mumkin emas, chunki inson o'tirishdan malollanib qolganda turishga, turishdan malollanib qolganda esa albatta o'tirishga majbur bo'ladi. Alloh taolo esa ushbu sifatlarning barchasidan pok bo'lgan Zotdir⁶³.

Tabsiro kitobida: Alloh taolo Qur'oni karimda shunday marhmat qiladi:

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

(U) Arsh uzra "mustaviy" bo'lmish Rahmondir⁶⁴.

Madinaning imomlari bo'lmish Molik ibn Anas aytadilarki: "Istivo" nomalum, qandayligini esa aql bilan bilib bo'lmaydigan narsa, unga iymon keltirish vojib bo'lgan amal, qanday ekanligi haqida savol berish esa bidatdir.

⁶¹ Nur surasi, 35-oyat.

⁶² Toha surasi, 5-oyat.

⁶³ So'fi Allohpor. Maxzanul-mutein. O'zR FA ShI fondi № 4982. – B. 4.

⁶⁴ Toha surasi, 5-oyat.

Yana shu mavzuga tegishli masala, Alloh taolo Arshga ko‘chib o‘tdi deb aytish ham mutloqo mumkin emas, chunki ko‘chib o‘tish sifati maxluqotlarga tegishli sifatdir, Alloh taolo bunday sifatlardan pok bo‘lgan Zotdir. Va yana kimki Alloh taolo Arshning ustida o‘tiradi deb aytsa, demak Alloh taolo Arsh bilan barobar ekanda yoki Arshdan kattaroq ekanda degan savolga olib keladi. Bunday degan odam esa Alloh taologa chegara belgilab qo‘ygani uchun kofir bo‘ladi. Alloh saqlasin!!.

Ali ibn Abu Tolib roziyallohu anhudan bir kuni Alloh taolo Arshni yaratishidan oldin makoni qayerda bo‘lgan deb savol so‘rashdi, shunda U Zot Alloh taolo na makon tutgan va na zamon, Alloh taolo oldin qandey bo‘lgan bo‘lsa xozir ham huddi o‘shandekdir deb javob berganlar.

Ja‘far As-Sodiq aytadilar: Tavhid uch qismdan iboratdir. Alloh taolo biror narsadan paydo bo‘lmagan, qayerdadir turmaydi, biror narsaga muxtoj emas. Kimdakim shu uch sifatni birortasi bilan Alloh taoloni sifatlab qo‘yadigan bo‘lsa kofir bo‘ladi. Birinchisida Alloh taoloni maxluqlar sifati bilan sifatlab qo‘ygani uchun, ikkichisida Alloh taologa chegara belgilab qo‘ygani uchun, uchinchisida esa Alloh taologa muxtojlik sifatini berib qo‘yganligi uchundir⁶⁵.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammad Anvar Badaxshoniy. Aqiydatu at-Tahoviya sharhining talxiysi. Tarjimoni: Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Toshkent: Hilol-nashr, 2019.
2. So‘fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O‘zR FA ShI fondi № 4982.
3. Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Xalqu af‘ol al-ibod va ar-rad ala al-jahmiya va ashob at-ta‘til. Tadqiqotchi: Fahd ibn Sulaymon al-Fahid. J. 2. Ar-Riyod: Dor Atlas al-Hazro‘, 2005.
4. Abul Hasan Al-Ash‘ariy. Maqolot al-islomiyyin. J. 1. Bayrut: Al-Maktabatu al-asriyya, 1990. – B. 279; Shahrisoniy. Al-Milal va an-nihal. J. 1. – Qohira: Muassasatu al-halabiy, 1968.

⁶⁵ So‘fi Allohyor. Maxzanul-mutein. O‘zR FA ShI fondi № 4982. – B. 5.